
РИТМИЧНА ОРГАНИЗАЦИЯ НА БЪЛГАРСКАТА КНИЖОВНО-РАЗГОВОРНА РЕЧ

Проучването на суперсегментната система на българската книжовно-разговорна реч с нейните подсистеми (акцентна и интонационна) се оказва доста трудно, което вероятно обуславя и сравнително слабия интерес от страна на лингвистите към тази проблематика. При изследване прозодията на речта фонетичите се опират както на инструменталния, така и на аудиторския (слухов) анализ. Л. В. Щерба нарича слуховия анализ субективен метод и му отрежда водеща роля спрямо инструменталния анализ (Щерба 1974, с. 137), а според Г. Н. Иванова-Лукиянова при проучване на звучащи текстове именно слуховият анализ трябва да бъде основен метод, понеже “използването на фонологичния слух не само не пречи, а напротив – позволява да се чуе и различи само значимото, същественото, но без да се забелязват тези явления, които не влияят на функционалната страна на речта” (Иванова-Лукиянова 1989, с. 115–116). Казаното дотук, а и фактът, че при студиен запис (необходим за инструменталния анализ) речта губи до голяма степен своята спонтанност, става по-официална и в много редки случаи се реализира като книжовно-разговорна реч, мотивира използването на слуховия анализ като основен метод при нашите наблюдения на българската книжовно-разговорна реч.

В чуждата лингвистична литература проблемът за ритмичната организация на речта се разисква твърде отдавна и въпреки това не е еднозначно решен. Повечето езиковеди приемат наличието на речев ритъм (така както съществуват и неречевы форми на ритъма), който организира речта като цяло, и акцентуват на факта, че “самият процес на пораждане на речта носи ритмически характер” (Антипова

1984, с. 20). Известна е и класификацията на езиците според тяхната ритмична организация: езици с акцентен ритъм и езици със сричков ритъм (Pike 1946) – при първите е налице повтораемост на ударението, а при вторите – на сричката, и то през приблизително равни времеви интервали (Подробен преглед на различните концепции, свързани с речевия ритъм, вж. Кърлова, Кръстев 1992, с. 68–90).

Въпросът за ритъма на речта не намира еднозначно тълкуване и сред българските лингвисти. Безспорно се признава ритмичността само на поетическата, мерената реч (Янакиев 1960, с. 66; Тилков 1981, с. 24, 124), като едва през последното десетилетие се появиха изследвания относно ритмичната организация на прозаическата реч (Кърлова, Кръстев 1992, с. 67–111). Специално внимание върху ритъма на речта отделя Д. Тилков в монографичното си изследване “Интонацията в българския език” (1981 г.). За него ритъмът (подобно на ударението и интонацията) е част от суперсегментната система на езика и се дефинира като “периодична повтораемост на едно и също явление (ударената сричка) във времето” (с. 24). Д. Тилков наблюдава текстове от поезията, художествената проза и публицистиката, въз основа на които разглежда акцентно-ритмичната единица (т. е. фонетичната дума) в два плана: 1/ по отношение на лексикален състав (има се предвид, че акцентно-ритмичната единица може да се покрива или не с думата) и 2/ по отношение на сричков състав (т. е. търси се мястото на ударението в зависимост от броя на сричките във фонетичната дума, като се отбелязват и установените статистически данни). В монографията си “Интонационна система на българския език” (1991 г.) А. Мишева също публикува ценни статистически данни, но не само за акцентно-ритмичната единица, но и за синтагмата в българския книжовен език. Посочените изследвания на Д. Тилков и на А. Мишева се отнасят до твърде разнородни във функционално отношение текстове: това са публицистичен текст (който има неразговорен характер) и художествен текст с неговите две разновидности – поетически (с ясно очертана ритмичност) и прозаически, като и при двете разновидности се проявява естетическата функция на езика.

Ритмичността на книжовно-разговорната реч (по-нататък КРР) не е проучвана специално, но пък твърде рано диалектолозите

забелязват ритмичната организация на фразата в отделни диалекти. Така например в колективната монография "Говорът на с. Говедарци, Самоковско" (1956 г.) са представени изречения с ритмична структура от рода на *Йа̀ че ђжн'ем ђн до̀дѐка до̀йде* (Стойков и др. 1956, с. 291) – налице е редуване на ударени срички през равни интервали от време (По-подробно вж. Кочев 1970, с. 182–183). За нас посоченият факт е от съществено значение, тъй като и двете формации (КРР и диалект) са разговорни формации, т. е. осъществяват се при разговорен комуникативен акт с познатите му признаци – неофициалност, спонтанност, персоналност (За близостта между двете формации вж. Йосифова 2001, с. 169–176).

Нашето разбиране за лингвистичния статус на българската книжовно-разговорна реч определя нейното разглеждане в съпоставителен план, от една страна – с кодифицирания книжовен език, и от друга – с диалекта и интердиалекта. Ето защо при разкриване спецификата на ритмичността в КРР имаме предвид и посочените по-горе изследвания. Материалът, който наблюдаваме, това са магнетофонни записи на КРР, включващи разнообразни жанрове – разказ, диалог, полилог, стереотип, а също записи на устна публична реч (телевизионно интервю, дебат в Народното събрание и др.), като в някои случаи сме сравнявали речта на един и същ информатор (напр. изказване на катедрено заседание и разговор с приятели или пък запис по време на лекция и разговор по телефона).

Специално внимание на ритмичната система отделя Р. Кърлова в нейната "Фонетика и фонология" (1997 г.). От многобройните определения за ритъм в лингвистичната литература тя приема за основни две: "1/ речевият ритъм е редуване на контрастни речевия явления – обикновено ударени и неударени срички, и 2/ речевият ритъм е периодичност на сходни и изохронни (на перцептивно равнище) речевия явления" (Кърлова 1997, с. 270). Посочените определения не са взаимноизключващи се и можем да се опрем на тях при разглеждане на ритмичната организация на КРР. Като общоезиково явление ритъмът е свързан не само със суперсегментните единици, но и с лексико-синтактичните, а има отношение и към структурирането на текста. Ние акцентуваме на ритмообразуващата функция на прозодията и затова анализираме речевия ритъм при суперсегментната система на езика. За ритмични единици

(чрез чийто контраст или периодичност се проявява речевият ритъм при КРР) приемаме: сричката, ритмичната група (т. е. фонетична дума, акцентно-ритмична единица), синтагмата (т. е. речев такт), фразата. Всъщност това са сегменти, на които се члени речевият поток, и те са тясно свързани с ударението (словно) и с интонацията – по-точно с нейните компоненти мелодика, пауза, темп.

Наблюденията, които сме направили (включващи перцептивен експеримент и статистически анализ), ни позволяват да отбележим някои особености в ритмичната организация на КРР.*

1. Ритмизирането на КРР е резултат от едновременното действие на всички ритмични единици – сричка, ритмична група, синтагма, фраза, но тяхната комбинация и степента на значимост на всяка една от ритмичните единици е различна при отделните текстови отрязъци. Казаното определя смяната на ритъма и липсата на монотонност в КРР, като винаги при структурирането на разговорния текст водеща роля има комуникативното намерение на участниците в общуването. Ето защо ритмичността (както и редица други разговорни явления) остава незабелязана от комуникантите, за които е важен самият акт на общуване, информацията, която си обменят.

2. Българският език се определя като език с акцентен ритъм (Кърлова, Кръстев 1992, с. 89), но напоследък се изказват мнения, че “ритъмът трябва да се разглежда не като дихотомна, а като скаларна категория” и в резултат от направените експерименти се стига до извода, че българският език има не само акцентна, но и сричкова ритмична организация (Димитрова 1999, с. 5, 9, 15). КРР показва черти както на акцентен, така и на сричков ритъм.

3. При акцентния ритъм е налице перцептивна изохронност на ритмичните групи (наречени още ритмични стъпки), която е експериментално установена за български език (Кърлова, Кръстев 1992, с. 107). Обособяването на ритмичните групи е свързано с ударението, като в КРР се избягва струпването на няколко ударени срички, а също и струпването на повече от три неударени срички. За началото на фразата (както и за нейния край) е характерно акцентуването върху една от трите начални или съответно върху

*Предлаганото научно съобщение е част от една по-цялостна разработка.

една от трите крайни срички. Напр. //Атанàске ма / в сѣбота вѣчер
квѣ ше прàйм? – ритмичната схема на фразата е:

— — \ — — / \ — — \ — \ — \.

4. Ритмизирането на КРР води до засилена фреквентност на т. нар. динамически неустойчиви думи (Русская разговорная речь 1983, с. 10). В зависимост от изискванията на ритъма (а също и от комуникативната задача на изказването) в ролята на клитики се оказват не само служебни, но и пълнозначни думи (числителни, прилагателни, съществителни, местоимения). Освен това една и съща дума в зависимост от ритмическите изисквания може да бъде акцентувана или неакцентувана, напр. //Тѹ видѣ **ти** мѣне / че àз си бѣркам в очѣте! / – личното местоимение **ти** при повторната си употреба загубва своя акцент и така се избягва струпването на три последователно ударени срички. Казаното за динамически неустойчивите думи обяснява факта, че в КРР ритмичната група не винаги съвпада с акцентно-ритмичната единица в кодифицирания книжовен език.

5. В КРР се наблюдава редуване на приблизително еднакъв брой срички с ритмическа пауза между тях. Фразата //Отѣвам да ùда / да си кùня шоколàд// илюстрира характерната за КРР тенденция към излишество (разчлененост) на формално-граматически средства и в същото време прибавянето на да ùда (което не се налага по комуникативни причини!) уеднаквява броя на сричките в двете синтагми, разделени с ритмическа пауза (6 : 7 срички). Ако лишим фразата от да ùда се получават следните варианти: //Отѣвам / да си кùня шоколàд// и //Отѣвам да си кùня / шоколàд//, като синтагматичните паузи определят съотношение между броя на сричките 3 : 7 (за I фраза) и 7 : 3 (за II фраза). Освен това тенденцията към изохронност на сричките не изключва изохронност на ритмичните групи и обратно (Антипова 1984, с. 19). Необходимо е да отбележим, че засилената фреквентност на т. нар. паразитни думи в КРР в сравнение с кодифицирания книжовен език е мотивирано и от специфичната ритмична организация на КРР.

6. Изводите на А. Мишева относно някои характеристики на синтагмата (среден размер, място на ударението) в българския език (Мишева 1991, с. 141–160) се отнасят и до синтагмата в КРР. Езиковедите наричат синтагмата (а също и фразата) ритмично-интонационна единица, чрез което се акцентува върху съществената

роля на мелодиката, паузата и темпа при ритмичната организация на речта. В КРР синтагмите са сравнително кратки, а като средство за ритмизация се използват тонални контрасти (напр. периодичност на низходящи тонове), а също и редуване на синтагми с нормален и със забързан или бавен темп. Напр. //А в Пловдив / *той стар комунист*// И им казваме / в пет часа ще ни чакате пред / *хотел / Русия*// *Бехме настанени в същия хотел*// А-а / *добре добре*// – подчертаните синтагма и фраза се изговарят с по-ниска тоналност.

7. С действието на ритмичния фактор могат да се обяснят и редица явления в КРР, които не са типични за кодифицирания книжовен език, напр.: количествената редукция на вокалите, присъща както на двусрични, така и на многосрични думи – [kām], [пондѐлник]; удвояване на предлозите – [вѐв], [сѐс] (вж. и Даскалова 1995, с. 71); словоредни схеми с контактна постпозиция на съгласуваното определение – //Някой звънѝ на вратàта въ̀ншната/ / (сравни с Някой звънѝ на въ̀ншната вратà) – тук е от значение и актуалният словоред, но стремежът към ритмичност на фразата подпомага засилената честота на модела. Следователно ритмичната организация на речта закономерно се свързва не само със суперсегментното равнище, но и с останалите равнища на езиковата система.

В заключение можем да подчертаем, че книжовно-разговорната реч има засилена ритмичност в сравнение с кодифицирания книжовен език и се доближава до ритмичността на диалектите, като степента на спонтанност играе решаваща роля за ритъма на конкретния текст. Тенденцията към индивидуалност, характеризираща разговорната реч (включително книжовно-разговорната реч и диалектите), се проявява и чрез разнообразните начини за ритмизиране на речта.

ЛИТЕРАТУРА

Антипова 1984: А. М. Антипова. Ритмическая система английской речи. Москва.

Даскалова 1995: Д. Даскалова. За една от реализациите на предлога в в книжовно-разговорната реч. – В: Проблеми на българската разговорна реч. Кн. 3. В. Търново.

Димитрова 1999: **С. Димитрова**. Ритмична организация на английската и българската реч: съпоставително фонетично изследване. Автореферат на дисертация за присъждане на образ. и научна степен "доктор". София.

Иванова-Лукиянова 1989: **Г. Н. Иванова-Лукиянова**. Функциональный подход к изучению суперсегментной фонетики. – В: Проблемы структурной лингвистики 1985 – 1987. Москва.

Йосифова 2001: **Р. Йосифова**. Диалектоложките изследвания на професор Стойко Стойков и проблемите на българската книжовно-разговорна реч. – В: Българският език през XX в. София.

Кочев 1970: **И. Кочев**. Акцентологична интерпретация на ритмико-интонационните групи в югозападните български говори. – Бълг. ез., кн. 2–3.

Кърлова 1997: **Р. Кърлова**. Фонетика и фонология. Благоевград.

Кърлова, Кръстев 1992: **Р. Кърлова, Б. Кръстев**. Речевият ритъм и ритмичната организация на българската прозаична реч. – Год. на Соф. унив. "Св. Кл. Охридски". Фак. по славянски филологии. Езикознание. Т. 82, кн. 1, 1989.

Мишева 1991: **А. Мишева**. Интонационна система на българския език. София.

Русская разговорная речь 1983: **Русская разговорная речь**. Фонетика. Морфология. Лексика. Жест. Москва.

Стойков и др. 1956: **Ст. Стойков, К. Костов и др.** Говорът на с. Говедарци, Самоковско. – Изв. на Инст. за бълг. ез. Кн. IV.

Тилков 1981: **Д. Тилков**. Интонацията в българския език. София.

Щерба 1974: **Л. В. Щерба**. Языковая система и речевая деятельность. Ленинград.

Янакиев 1960: **М. Янакиев**. Българско стихознание. София.

Пике 1946: **K. L. Pike**. The Intonation of American English. Ann Arbor. (Цитирано по: Д. Аберкромби. Взгляд фонетиста на структура стиха. – В: Новое в зарубежной лингвистике. Вып. IX. Москва. 1980, с. 404).